

М. Е. Кругляк

УДК: 94(477) «18»/«19»: 378.18 (09)

САМОГУБСТВА ЯК ВИЯВ ДУХОВНОЇ КРИЗИ СТУДЕНТСТВА ПІДРОСІЙСЬКОЇ УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті визначено передумови духовної кризи студентства після поразки російської революції (1905–1907 рр.) та окреслено її прояви. Проаналізовано причини студентських самогубств. Доведено суспільну обумовленість студентського суїциду та показано реакцію громадськості на нього.

Ключові слова: «нове студентство», самогубство, духовна криза, «санінство»

В статье определены предпосылки духовного кризиса студенчества после поражения российской революции (1905–1907) и очерчены его проявления. Проанализированы причины студенческих самоубийств. Доказана общественная обусловленность студенческого суицида и показана реакция общества на него.

Ключевые слова: «новое студенчество», самоубийство, духовный кризис, «санинство».

The article spots prepositions and conditions of the spiritual crisis among students after the failure of Russian revolution (1905–1907), as well as highlights its manifestations. Reasons for student suicides are analyzed; a certain social background for student suicides is proven to have taken place and response from the society is also shown. Financial instability, restrictions of rights and freedoms and disappointment entailed after the defeat of 1905–1907 Revolution an epidemic of student suicides in Russian Empire. A typical student was rather indifferent about the value of his own life, often acted impulsively and did not foresee consequences. A similar behavior is characteristic of young generation, that being in the prime of life does not realize the value of its life, that it is not eternal and ends one day. On the other hand, young people looked at death as on an always existing alternative, reliable method of justifying the right ideas. Suicide also became the simplest way to escape the troubles and possible embarrassment.

Keywords: «new students», suicide, spiritual crisis, «saninstvo».

У вітчизняній історичній науці центр уваги переміщується з політичної та економічної історії на соціальну та історію повсякденності. В епіцентрі дослідження, яке здійснюється з залученням методів історичних та

інших гуманітарних наук, опиняється людина. Вивчення студентських самогубств початку ХХ ст. покликане відтворити духовний світ молоді після-революційного періоду, визначити місце студентства в російському суспільстві, особливості світогляду молоді. Вагомість дослідження полягає й у тому, що тему досі не було належно висвітлено у вітчизняній та зарубіжній історичній науці.

Історіографію проблеми представлено роботами дореволюційних, радянських та сучасних українських і зарубіжних науковців. Питання студентських самогубств викликало жваву дискусію в дореволюційних виданнях (статті І. Майзела [28], Г. Гордона [6], Д. Жбанкова [17]). Науковці розглядали це явище в загальноросійському контексті, не виділяючи в ньому української складової. Тема не привертала значної уваги радянських істориків, які згадували про неї лише в контексті «реакційної» політики Миколи ІІ [23]. Сучасні українські (К. Кобченко [26]) та зарубіжні (М. Могильнер [30], І. Паперно [32]) науковці розглядають студентські самогубства як одну з ознак духовної кризи молоді початку ХХ ст.

Джерела дослідження представлено архівними (документи Державного архіву м. Києва, Центрального державного історичного архіву України, м. Київ) та опублікованими [31] матеріалами. Значне місце посідає преса початку ХХ ст., зокрема газети «Киевлянин», «Киевская мысль».

Мета статті — вказати місце самогубств у житті студентства початку ХХ ст., визначити передумови духовної кризи молоді, показати позицію суспільства у вирішенні матеріальних і духовних проблем студентства на початку ХХ ст.

«Нове студентство» — таке визначення дав молодому поколінню, яке здобувало вищу освіту в 1905–1915 рр., відомий російський науковець С. Сватіков [36]. Початок революції, 1905 р., знаменував появу якісно нового світосприйняття серед молодого покоління, коли перед політичними питаннями відійшли на задній план академічні вимоги. Втім, найвиразніше переосмислювали навколишню дійсність уже в післяреволюційні часи. Поразка революції, а зрештою й крах надій на будівництво кращого майбутнього, визначили духовне життя студентської молоді. Студентство змушене було кардинально змінити умови пристосування до вже нової реальності. Змінилося російське суспільство, а студентство як невід’ємна його складова, його барометр миттєво зреагувало на духовну кризу в Російській державі й пережило її разом з усіма аж до початку Першої Світової війни, коли зовнішня загроза відтіснила на другий план проблеми внутрішнього ества, об’єднавши різні прошарки суспільства.

Духовна криза російського студентства мала в основі низку першопричин, зокрема соціально-економічних. Серед них — катастрофічне погіршен-

ня матеріального становища студентства, посилення його майнової диференціації, погіршення побутових умов, зростання безробіття, зумовлене збільшенням студентського контингенту. Так, за даними анкетування, яке 1903 р. провело Товариство допомоги студентів Київського університету, лише 67% молоді мали постійний заробіток, розмір якого коливався від 3 до 50 руб. 20% опитаних вказали, що не мали визначеного доходу [31, с. 169]. Спектр професій, до яких могли залучатися студенти, на початку ХХ ст. був доволі широким: окрім звичних репетиторів, дописувачів до газет, конторників, писарів, зустрічаємо хористів, агентів, акомпаніаторів, поденників, банщиків [31, с. 170], виконавців у оркестрі кінематографа [42, с. 16]. Тенденції до зменшення зазнав і розмір звичайного студентського бюджету. 1872 р. внаслідок анкетування, яке провів ректор Київського університету М. Х. Бунге, було визначено, що студенти витрачали 375 руб. на рік, або 31 руб. 25 коп. щомісяця [40, арк. 1]. Проаналізувавши дані анкетування, М. Х. Бунге дійшов висновку про невідповідність вказаної цифри дійсності й вирахував «дефіцит» бюджету в 130 руб. на особу на рік. Отже, річний бюджет студента 1872 р. становив 245 руб. (20 руб. 42 коп. на місяць). Цей розмір бюджету був характерним для 70% респондентів [40, арк. 1–3].

Наступне дослідження, пов'язане з вирахуванням рівня матеріальної забезпеченості студентства, було здійснено 1915 р. Анкетування проводилося серед клієнтів Товариства допомоги нужденним студентам Київського комерційного інституту. Цифри не менш вражали. Розмір середньомісячного бюджету київського студента становив 18 руб. 12 коп. [24, с. 51], тобто був меншим навіть від «дефіцитного» бюджету М. Х. Бунге. Слід, проте, внести певні корективи. За сорокаріччя, що віддаляє в часі ці два опитування, закономірно зросли ціни та вартість житла й продуктів харчування, не кажучи про збільшення плати за навчання з 40 до 100 руб. До того ж дослідження проводилося серед клієнтів Товариства допомоги нужденним студентам, тобто молоді незаможної й ощадливої. Опитувані через бідність змушені були ділити кімнату з товаришами, тому вказали лише сплачувану ними частку; невисокі ж витрати на харчування пов'язані з отриманням пільгових або безкоштовних обідів завдяки діяльності благодійних організацій. Саме через це об'єктивним є звернення до студентських переписів, вибірка яких більш репрезентативна.

Київський квартирний перепис 1909 р. виявив, що близько 86% студентів витрачали на винаймання помешкання щомісячно в середньому 9 руб. 87 коп. на особу, що становило 29–39% їхнього бюджету (47% опитаних), для кожного четвертого — відповідно понад 39% та менше за 29% бюджету [2, с. 39, 43]. Для порівняння: графа видатків на винаймання житла 1872 р. дорівнювала 24% місячного бюджету, а середня вартість квартири на осо-

бу становила 4 руб. 88 коп. Якщо припустити, що 40% студентського бюджету йшло на винаймання житла, то при середній вартості його на особу в 9 руб. 87 коп., вийде, що на початку ХХ ст. бюджет дорівнював 24 руб. 68 коп. [2, с. 55], у тих, хто витрачав на знімання квартири половину бюджету, його розмір становив 19 руб. 74 коп., що було навіть меншим від «дефіцитного» бюджету 1872 р. Отже, при зростанні за 38 років студентського бюджету на 20% витрати на житло збільшилися удвічі.

Іншим, не менш вагомим чинником, який визначав умови студентського світовідчуття, був політичний, що проявився в заходах російського уряду щодо активних учасників революції. Студентство стало одним з об'єктів «столипінської реакції». Найпростішим способом контролю за діями молоді стало обмеження її корпоративних прав. Вже 11 червня 1907 р. було введено в дію «Тимчасові правила про студентські організації та про влаштування зборів у стінах вищих навчальних закладів». Згідно з ними студентам дозволялося створювати власні організації, мета діяльності яких не мала суперечити чинним законам та правилам, за умови затвердження їхніх статутів Радою університету або іншим уповноваженим органом; діяльність студентських організацій, статuti яких не було відповідно затверджено, вважалася нелегальною [5, с. 625]. Другим важливим моментом «Правил» був дозвіл влаштовувати в стінах вищих навчальних закладів публічні та приватні збори студентів. Перші могли або бути виключно науковими, або не суперечити чинним університетським нормативним актам (бали, лекції); другі, або приватні збори, на яких могли бути присутніми студенти виключно цього навчального закладу, влаштовувалися за погодженням з начальством (ректором, проректором). Відповідні записи про кожне приватне зібрання з чітким позначенням предмета, місця та часу вносилися в особливу книгу, що зберігалася в канцелярії навчального закладу й видавалася чинам поліції за першою вимогою. Та й взагалі, поліція могла безперешкодно відвідувати подібні збори молоді [5, с. 626]. Отже, корпоративні права студентства було обмежено суворим наглядом: не лише внутрішнім, а й зовнішнім, щоб придушити будь-які спроби вияву непокори, що розглядалися як зазіхання на державну владу. Проте й подібні «поліційні» заходи не стримали хвиль студентського невдоволення 1910 р. Як наслідок — постанова Ради Міністрів «Про тимчасову заборону в стінах вищих навчальних закладів публічних та приватних студентських зібрань, за винятком наукового характеру» (11 січня 1911 р.) [5, с. 816].

Характерними для післяреволюційного студентства ознаками були його розпорошеність та роз'єднаність як у вищому навчальному закладі, так і поза ним. Якщо в юнаків другої половини ХІХ ст., попри різні політичні переконання, соціальні та національні відмінності, існувала внутріш-

ня єдність, усвідомлення себе частиною цілого — російської інтелігенції, реакція на важливі події життя держави та своєї корпорації «одноголосно», то відтепер її місце посіли індивідуалізм та байдужість [25, с. 124]. Політична реакція, що запанувала після закінчення першої російської революції, примусила молодь відійти від участі в політичному житті й перенести діяльність на інші сфери, як правило, розважальні, — спорт, літературу, театр. У післяреволюційній молоді виникали такі почуття, як іронічне ставлення до захоплення громадськими почуттями, вимог порядних стосунків, вірності в коханні [22, арк. 17]. До слова, в студентських демонстраціях 1905–1907 рр., за даними Є. Степанович, узяло участь понад 70% студентства [38, с. 22]. Натомість після невдачі революції популярність соціалістичних ідей значно зменшилася, зокрема через урядові заборони. Це підтверджують дані анкетування, проведеного 1909 р. серед київських політехніків: у політичних гуртках налічувалося лише 8% студентства [39, с. 182].

С. Александров — один із авторів «Студентського альманаху», виданого в Києві 1910 р., так характеризував тогочасну молодь: «Студентство в цілому і значною мірою... втратило характерний для нього у попередні роки дух активної громадськості, принципово відхрестилося від нього заради прав особистості й перейшло до вирішення доволі складного завдання професійного самовизначення» [3, с. 167]. С. Александров мав на увазі не лише деполітизацію студентства, але й перехід його від «альтруїзму до егоїзму», посилення практицизму та прагматизму в діяльності, появу байдужості й апатії до всього, що колись хвилювало, було джерелом натхнення і не потребувало віддачі, — науки, безкоштовної допомоги товаришам, активної громадсько-політичної діяльності.

Одну з причин байдужості до наукових студій сучасники вбачали в запровадженій у вищих навчальних закладах 1906 р. предметній системі навчання. Відтепер молодь поспішала скласти всі заліки, не замислюючись над суттю науки, послуговуючись лише конспектами та короткими курсами. Сучасники відзначали раціоналізацію життя молоді, домінування утилітарних мотивів, панування настроїв байдужості до внутрішнього життя студентського колективу [1; 33]. Додамо, що суть предметної системи полягала в спеціалізації з першого курсу за більшої кількості спеціальностей й значного скорочення кількості обов'язкових навчальних дисциплін. Відвідування лекцій ставало вільним, а значну частину матеріалу молодь мала опановувати самотужки; на зміну іспитам приходили заліки, а курси замінялися на кількість проведених у навчальному закладі років [4, с. 53–54]. Іспити могли прийматися щомісячно незалежно від читання лекцій. Вадами такої форми навчання стала безсистемність проходження кур-

су навчання; алогічність вивчення дисциплін; розтягнення в часі перебування студента у вищій школі [29, с. 55–58].

Суспільство післяреволюційної доби можна назвати таким, що перебувало в стані духовної кризи, де розхиталися старі вірування й віковічні ус-тої, а люди опинилися на роздоріжжі. «Стримуючі старі начала вже не дієві, нові начала, проголошені на зміну їх, ще не укріпилися, і в цій дочасності мечуться люди, — зазначав оглядач журналу «Современный мир» Д. Жбанков. — Настає бенкет під час чуми, життя теперішньою хвилиною, зірвання квітів насолод та панування найбільш пекучих, сильних та низьких пристрастей». Набули значного поширення захоплення азартними іграми, актуальним стало питання статі. Сексуальна тематика заповонила шпальти газет, увірвалася до театру та літератури [17, с. 64–66]. Не стояло осторонь і студентство. З 1907–1908 рр., як реакція на захоплення суспільно-філософською літературою напередодні та в період першої російської революції, у середовищі студентства підросійської України простежується «белетристичний бум». Белетристиці надавало перевагу понад 70% київського студентства, в той час як фахову літературу опановували тільки 40% респондентів переписів [42, с. 28–29]. Популярними були твори Г. Мопассана, К. Ібаньеса, Е. Золя, Ю. Стриндберга, а також російських письменників — О. Амфітеатрова, Л. Толстого, Є. Чирикова, О. Купріна, А. Чехова, М. Арцибашева [12, арк. 36].

Захоплення белетристикою мало й зворотний бік. Будучи формою відзеркалення дійсності, художня література післяреволюційних років показувала, в першу чергу, вади російського суспільства (самогубства, вільне кохання, смерть в ім'я революції), витворюючи новий тип ідеального героя, якого читачі романів прагнули наслідувати. Якщо в 1860–1870-ті рр. улюбленцем молоді був студент-нігіліст, що кидав виклик суспільству, персонаж твору І. Тургенєва «Батьки та діти» Базаров, напередодні та під час подій 1905–1907 рр. — революціонер-терорист, то після 1907 р. його місце посів герой однойменного роману М. Арцибашева Володимир Санін, по суті своїй, надлюдина, колишній активний учасник революції, а нині — індивідуаліст та егоїст, що проповідував вільне кохання, жив для себе й ненавидів політику, звичним у його середовищі є злочини та самогубства. Захоплення подібними творами було одним із поштовхів до «епідемії самогубств», що прокотилася Російською імперією після 1907 р. [30, с. 42, 121, 123]. Популярність твору М. Арцибашева спричинила появу серед молоді течії «санінців». Газети 1908 р. містили інформацію про організовану по Російській імперії мережу «ліг вільного кохання», деякі з яких (київські, ризьку, миколаївську) очолювали студенти Київського університету. «Лігівці» вербували членів зі студентів та вихованців середніх навчальних

закладів, проводили засідання на таємних квартирах, де читали сучасну літературу, а після закінчення влаштовували оргії. Кожна організація мала власні статuti, систему членських внесків, кількісний склад [13].

Важливим у розумінні душевного стану післяреволюційної молоді є з'ясування того, яке місце в її житті посідала релігія. Все більшої популярності серед студентства на початку ХХ ст. набували атеїстичні погляди. Причини цього можна пояснити поширенням соціалістичних ідей, тим, що студенти ототожнювали насаджувану в лекціях з богослов'я та обов'язкових молитвах ще з гімназійних часів формальної релігійності з владою; пануванням у післяреволюційному суспільстві відчуттів непотрібності. Так, проведене серед київських політехніків 1909 р. анкетування виявило 48,3% студентів, що заперечували існування Бога, лише 23,4% визнавали його буття без коливань, а 22,8% не могли відповісти на це запитання однозначно [39, с. 180]. Незначна частина молоді, навпаки, неухильно дотримувалася атрибутів релігійності й у вірі прагнула знайти відповіді на риторичні запитання сьогодення. Один з ідеологів християнсько-студентського руху зауважував: «Розбиті ідеали революції, з одного боку, моральна апатія, розпутне життя, з іншого — все це сприяло росту релігійного інтересу» [20, с. 155–156]. Так, студент Київського університету В. Зеньківський, задля кращої підготовки до іспиту з богослов'я, так захопився працями отців Церкви та російських релігійних філософів, що взявся писати релігійно-філософські фейлетони й видавати релігійну газету «Народ» [19, с. 11]. У деяких навчальних закладах, зокрема в Харківському університеті 1903 р., діяли філософсько-богословські гуртки, втім, не популярні серед молоді [27, с. 132]. Прикметною тенденцією післяреволюційного часу було також зростання інтересу до лекцій «містиків та богошукачів» [30, с. 181].

Характерною тенденцією в способах насичення студентського дозвілля було активне заняття спортом, що можна розглядати й як один з способів реалізації здобутого права на організацію студентських установ. У листопаді 1909 р. з'явився «Спортивний гурток студентів Університету св. Володимира» [10, арк. 36], що популяризував гімнастику, футбол, лаун-теніс, ковзанярський спорт, організовував спортивні лекції та свята. В Київському політехнічному інституті діяли гуртки повітроплавання [18], боксо-фехтувальний [11, арк. 15], спортивно-гімнастичний [12, арк. 25–26], існувала футбольна команда [34, с. 334].

На початку ХХ ст. спорт посів значне місце в житті молоді. Згідно з проведеною 1909 р. серед київських політехніків анкетною, 48,9% опитаних займалися спортом, 7,9% належали до спортивних гуртків [39, с. 182]. Утім, педагогічна громадськість поділяла юнацьке захоплення спортом не повністю. На думку вчителів, спорт перетворився з «невинної розваги» на «ви-

щий інтерес життя», а тому слід виділити «бажані» й «небажані» види спорту. До перших належали лаун-теніс, велосипедний, ковзанярський, лижний види спорту, які «сприяють зміцненню здоров'я та загартовуванню характеру», другу групу становили боротьба, бокс, атлетика, полювання, що негативно впливають на молодь через потребу в посиленій підготовці й відтісняють навчання на задній план. Юнацтво деградує, а пристрасть до спорту перетворюється на хворобу [8, с. 166, 168]. До «небажаних» потрапили популярні серед студентства більярд і гра в карти. За даними згаданої анкети, близько 40% студентів грали на гроші в карти, більярд, на бігах та скачках [39, с. 182]. Культ більярду, на думку оглядача журналу «Красота и сила», знеособлював молодь, перетворюючи за рік — півтора «найстійкіших людей» на «безвільних, з нездоровим кольором обличчя суб'єктів» [16]. Причини популярності більярду полягали у відсутності серед молоді духу єднання, ентузіазму, неможливості чимось заповнити вільний час, адже, крім наукових та економічних гуртків, об'єднань іншого профілю майже не було, а брати участь у роботі товариств студентам було заборонено. Звідси закономірною звучить фраза молодих більярдистів: «Тільки нудьга жене нас у більярдну» [15].

Втім, найважливішою проблемою пореволюційного студентства став значний психічний злам. Революційні події 1905–1907 рр. завдали значного удару по психіці пересічного російського громадянина. Молодь опинилася перед вибором: брати чи не брати участь у мітингах і демонстраціях. Причому найчастіше страждали від «проблеми вибору» не активні революціонери, а пасивні учасники руху — ті, хто обмежувався співчуттям і формальною підтримкою революційної боротьби. Специфічною категорією неврозів і психозів, викликаних революцією, були т. зв. студентські. Будучи ідеологами руху й пропагандистами, студенти були переконані, що їхнє місце — на революційному мітингу, в робітничому гуртку [30, с. 81–86]. Після поразки революції потреба в активних агітаторах серед суспільства зникла. І студентське самогубство як суспільний акт покривало велику втрату — якщо не треба більше служити суспільному ідеалу, то гідніше знищити себе, ніж тягти злиденне життя, позбавлене ідеї та зрозумілої перспективи [30, с. 188–189].

Матеріальні негаразди, обмеження корпоративних праць, відчуття зневіри й власної непотрібності тощо спричинили епідемії студентських самогубств (жовтень 1909 — березень 1910 рр.). Настав час матеріального та духовного голодування молоді, для якої «ідейне, діяльне та яскраве» життя, що уявлялося попереднім поколінням, постало «таким само сірим та тьмяним, таким само безвідрадним, як і все оточуюче» [31, с. III]. Першою «кинула виклик» суспільству київська курсистка Муся Огунлук, яка 12 жовтня

1909 р. стрибнула з мосту в Дніпро [31, с. 1]. У передсмертній записці вона пояснювала свій крок так: «Жити більше я не можу: безперервна боротьба відняла в мене сили, енергію, здатність до життя, а головне й найголовніше — це віру в людей; де ті друзі, де товариші, де доброприхильники, які сміються з нами, коли ми веселі, коли нам не потрібне співчуття. Нема друзів, нема добрих товаришів, є товариші по чарці...» [31, с. 1–2].

Хвиля самогубств та замахів на життя перетворилася на улюблену тему для місцевих журналістів і письменників. Самогубці стали головними героями творів М. Горького, З. Гіппіус, І. Буніна, М. Арцибашева. Так, у «Саніні» з чотирьох померлих героїв троє самі пішли з життя [30, с. 191], в іншому романі М. Арцибашева «Біла останньої межі» з десяти персонажів майже всі обрали шлях самогубства [41]. Студентство опинилося в стані ейфорії: спроби накласти на себе руки перетворилися на акт героїства, а ті, хто позбавив себе життя, ставали героями свого часу. Доходило до того, що з'являлися «любителі» самогубств. Так, київський студент-медик тричі пробував піти з життя, причому причини його кроків були різними: спочатку — кохання, потім — голод, нарешті — бажання стати героєм дня; інший універсальний через «романтичні» причини п'ять разів робив замах на власне життя [31, с. 101–102, 223].

Серед причин самогубств наводилися: страх перед життям [31, с. 162]; поширені в суспільстві нігілізм та атеїзм [32, с. 42]; навіювання з боку громадськості [37]; матеріальні труднощі та проблеми в особистому житті, проблеми з навчанням (страх не скласти іспити) [35] зведені у дві групи суспільно-економічних (матеріальні причини) та суспільно-психологічних (розчарування в житті, самотність) [31, с. 279–280]. З приводу останнього характерний вислів героя драматичного етюдю М. Горюна, самотнього студента: «...Треба лише застрелитись, або повіситись — і враз всі зацікавляться!.. Тоді ж я зроблюсь інтересним...» [7, с. 10]. Не було сталої думки щодо причин самогубств й у лікарів. Так, під час епідемії самогубств одні лікарі стверджували, що майже всі самогубства скоїли нездорові люди, що страждали на яскраво виражений психоз або мали важку спадковість, отже, матеріальні й особисті негаразди були поштовхом, а не причиною злочинця [31, с. 181–184]. Натомість лікар Є. Радін, проаналізувавши дані проведеного серед петербурзьких студентів анкетування, дійшов висновку, що суспільні фактори (2/3 опитаних) значно переважають над особистими (1/3 опитаних) [25, с. 128].

Поодинокі студентські самогубства спостерігалися й раніше. Однак їх слід розглядати виключно в загальному контексті епідемії самогубств, що мали місце в Російській імперії в ці роки й торкнулися всіх станів суспільства. Студентська складова в них не була визначальна. Так, якщо у

1903–1905 рр. студентські самогубства становили 20% від загальної кількості, то 1909 р. — близько половини [25, с. 128]. В післяреволюційний період можна вести мову про дві хвилі студентських самогубств: 1907 р. та 1909–1910 рр., що збіглися з загальною епідемією самогубств 1906–1913 рр. [32, с. 72]. Так, з жовтня 1909 по березень 1910 рр. було зафіксовано 9 самогубств та 18 замахів на життя у Києві та 11 самогубств й 1 замах на життя серед студентів та курсисток інших міст. Отже, ведемо мову про 20 самогубств та 19 замахів на життя, які скоїли студенти вищої школи підросійської України. Загалом серед учнівської та студентської молоді за вказаний період сталося 35 самогубств і 29 замахів на життя, що незначною мірою поступається (67) загальній кількості таких само злодіянь за два роки (1904 і 1905 рр.) в усій Російській імперії [31, с. 278–279].

Отже, матеріальні негаразди, обмеження корпоративних прав, розчарування в майбутньому через поразку революції 1905–1907 рр. спричинили епідемію студентських самогубств у Російській імперії. Студентство ставилося до цінності власного життя доволі халатно, діючи зазвичай імпульсивно й не передбачаючи наслідків. Подібна поведінка характерна для молодого покоління, яке, перебуваючи в стані фізичного розквіту, не замислюється над минущистю власного буття й живе сьогоденням. З іншого боку, молодь дивилася на смерть як на завжди реальну альтернативу, надійний спосіб довести свою рацію. Самогубство виступало найпростішим способом втечі від неприємностей та можливого сорому. Характерний вислів київського студента, який після великого програшу в карти вирішив: або програти ще 600 руб. та накласти на себе руки, або відігратися [9]. Можливо, мав рацію А. С. Изгоев, коли стверджував, що ідеал післяреволюційного російського студентства полягав «у прагненні до смерті, в бажанні і собі, та іншим довести, що я не боюся смерті й готовий постійно її прийняти» [21, с. 116].

1. А. Л. Больные вопросы / А. Л. // Студенческий бюллетень Киевского коммерческого института. — 1914. — № 9 (2 февр.). — Стб. 1–4.

2. Александров Д. Студенческие квартиры в Киеве / Д. Александров // Известия Киевского коммерческого института. — 1910. — Кн. VI. — С. 1–77.

3. Александров С. Страничка из прошлого студенчества (По личным воспоминаниям) / С. Александров // Студенческий альманах. — К., 1910. — С. 167–182.

4. Блонский П. П. Мои воспоминания / Блонский П. П. — М. : Педагогика, 1971. — 176 с.

5. Воловенко П. Ф. Сборник постановлений и распоряжений начальства по Университету Св. Владимира и другим русским университетам с 1892 по 1911 год / Воловенко П. Ф. — К. : Работник, 1912. — 1020 с.

6. Гордон Г. Современные самоубийства / Г. Гордон // Русская мысль. — 1912. — Май. — С. 74–93.

7. Горюн М. Самотність (драматичний етюд) / М. Горюн // Рідний край. — 1908. — Число 13 (8 квітня). — С. 7–11.
8. Г. Р. Русский спорт и учащаяся молодежь / Г. Р. // Вестник воспитания. — 1909. — № 9. — С. 162–178.
9. Дело Вайнлуда // Киевлянин. — 1883. — № 38 (17 февр.). — С. 2.
10. Державний архів м. Києва. — Ф. 16. — Оп. 469. — Спр. 212.
11. Там само. — Ф. 18. — Оп. 1. — Спр. 1308.
12. Там само. — Ф. 18. — Оп. 1. — Спр. 1309.
13. «Дорефа» и «Любители матчица» // Речь. — 1908. — № 108 (14 мая). — С. 5.
14. Драма // Киевская мысль. — 1907. — № 260 (13 окт.). — С. 2.
15. Егоров А. П. На пути / А. П. Егоров // Красота и сила. — 1913. — № 3. — С. 9.
16. Ека. Биллиардсмены / Ека // Красота и сила. — 1913. — № 2. — С. 10.
17. Жбанков Д. Половая преступность / Д. Жбанков // Современный мир. — 1909. — № 7. — С. 54–91.
18. Згуровский М. Истоки украинской авиации / М. Згуровский // Зеркало недели. — 2003. — № 48 (13–19 дек).
19. Зеньковский В. Очерк внутренней моей биографии / В. Зеньковский // Вестник Рус. студентч. христиан. движения. — Париж ; Нью-Йорк, 1962. — № 66–67. — С. 8–15.
20. Иванов А. Е. Студенческая корпорация России конца XIX — начала XX века: опыт культурной и политической самоорганизации / Иванов А. Е. — М. : Новый хронограф, 2004. — 408 с.
21. Изгоев А. С. Об интеллигентной молодежи (Заметки об ее быте и настроениях) / А. С. Изгоев // Вехи : сб. статей. — М., 1909. — С. 97–124.
22. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. — Ф. 267. — Спр. 17.
23. Історія Київського університету. 1834–1959 / [відп. ред. проф. О. З. Жмудський]. — К. : Вид-во Київського університету, 1959. — 632 с.
24. Калашников Н. Очерк пятилетней деятельности Общества вспомоществования недостаточным слушателям Киевского коммерческого института / Н. Калашников // Известия Киев. коммерч. ин-та. — 1915. — Кн. XXVIII. — С. 1–54.
25. Клейнборт Л. Современная молодежь. Прежде и теперь / Л. Клейнборт // Современный мир. — 1914. — № 9. — С. 118–141.
26. Кобченко К. «Жіночий університет Святої Ольги»: історія Київських вищих жіночих курсів / Кобченко К. — К. : Леся, 2007. — 271 с.
27. Кузнецов В. Д. Об отношении к религии студентов высших учебных заведений России в конце XIX — начале XX вв. / В. Д. Кузнецов // Клио. Журнал для ученых. — 2006. — № 1. — С. 123–133.
28. Майзел И. Е. О самоубийствах среди учащихся / И. Е. Майзел // Вестник воспитания. — 1908. — № 8. — С. 158–167.
29. Медынский Е. Н. Высшее техническое и сел.-хоз. образование в дореволюционной России / Е. Н. Медынский // Высшая технич. школа. — 1935. — № 5. — С. 54–67.
30. Могильнер М. Мифология «подпольного человека»: радикальный микрокосм в России начала XX века как предмет семиотического анализа / Марина Могильнер. — М. : Новое литературное обозрение, 1999. — 208 с.
31. На помощь молодежи : сборник статей, писем и заметок о студенческой нужде и самоубийствах учащихся / [сост. Т. Л. Кривоносов]. — К. : Тип. С. Г. Слюсаревского, 1910. — 284 с.

32. Паперно И. Самоубийство как культурный институт / Паперно И. — М. : Новое литературное обозрение, 1999. — 256 с.
33. Письмо в редакцию // Студенческий Бюллетень Киевского Коммерческого института. — 1914. — № 10 (9 февр.). — Стб. 30–32.
34. Рибаків М. О. Невідомі та маловідомі сторінки історії Києва / Рибаків М. О. — К. : Кий, 1997. — 374 с.
35. Самоубийство // Киевлянин. — 1874. — № 141 (26 ноября). — С. 2.
36. Сватиков С. Русское студенчество прежде и теперь / Сватиков С. — Пг. : Б. и., 1915. — 19 с.
37. Слуцкий Л. О самоубийствах / Л. Слуцкий // Студенческая мысль. — 1911. — № 7. — С. 5–7.
38. Степанович Е. П. Становление и развитие высшего специального образования на Украине во второй половине XIX — начале XX вв. : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02: История СССР / Е. П. Степанович. — К., 1984. — 24 с.
39. Струмилин С. Г. Статистика и экономика / Струмилин С. Г. — М. : Изд-во АН СССР, 1979. — 490 с.
40. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. — Ф. 849. — Оп. 1. — Спр. 58.
41. Чуковский К. Самоубийцы (Очерки современной словесности) / К. Чуковский // Речь. — 1912. — № 352 (23 дек. — 5 янв.). — С. 3.
42. Шейнис Д. И. Еврейское студенчество в цифрах / Шейнис Д. И. — К. : Печатьня Иосифа Шенфельда, 1911. — 73 с.

Я. П. Цецик

УДК: (477.8) «1895–1917»

АГРАРНІ ВІДНОСИНИ НА ВОЛИНІ (кінець XIX — початок XX ст.)

У статті проаналізовано розвиток аграрних відносин у Волинській губернії наприкінці XIX — на початку XX ст. З'ясовано причини, що впливали на розвиток сільського господарства краю. Окрему увагу приділено дослідженню факторів, які зумовлювали зміну земельних відносин у регіоні.

Ключові слова: Волинь, сільське господарство, селяни, поміщики.

В статье проанализировано развитие аграрных отношений в Волынской губернии в конце XIX — начале XX в. Выяснены причины, которые влияли на развитие сельского хозяйства края. Отдельное внимание уделено исследованию факторов, обуславливающих изменение земельных отношений в регионе.

Ключевые слова: Волинь, сельское хозяйство, крестьяне, помещики.

The article examines development of agrarian relations in Volhynia province during late 19th — early 20th century and factors that influenced agriculture. Spe-